

Horváth Zoltán

ke114k 32

Schmal Dániel:
Természettörvény és gondviselés.
Egy filozófiai és teológiai kérdés
a korai felvilágosodásban*

A kora újkor a mechanikai természettudomány sikerei mellett a kereszténység forrásaihoz visszanyúló vallási reformok korszaka is. A személytelen természettörvények és – például – az eleve elrendelt kiválasztás ellentéte érthetően feszültséget indukál a kor gondolkodóiban. A 17. század második felének filozófiájában és teológiájában ugyanakkor komoly és fontos összeegyeztetési kísérletek is születnek. Schmal Dániel könyvében „racionális teológiáknak” nevezi az ilyen rendszereket, és az ezek nyomán kialakult diskurzust elemzi. A kifejezéssel egy modern racionalitásfogalomra utal. Ha a fizikai és a vallási-etikai szempont (s ennek részeként ható- és célok) integrálásának alapelvét abban az alapelvben próbáljuk megragadni, hogy „Isten morális választása [...] ésszerű” (19.), akkor itt az ésszerűséget, mint majd látni fogjuk, a gazdasági racionalitás analógiájaként helyes értenünk.

A szerző a Nicolas Malebranche 1680-ban megjelent *Értekezés a természetről és a kegyelemről* című műve által kiváltott viták nyomán követi végig e gondolati alakzat fejlődését és felbomlását Leibniz 1710-es *Teodiceájáig*. Tekintettel a kapcsolódó írások polemikus jellegére, itt különösen fontos a történeti kontextus ismertetése. A vallási, politikai és társadalmi tényezők szerepének elismerése persze nem jelenti azt, hogy e tényezők ne ölthetnék filozófiailag és logikailag elemezhető érvek formáját. A könyv elsősorban ez utóbbiakkal foglalkozik, de néhol egy-egy kitérő szolgálja a történeti háttér felvázolását. Erre további – sajnálatos – okot szolgáltatnak, mint Schmal Dániel megjegyzi, a hazai szakirodalom hiányosságai. A janzenista mozgalom ismertetését emeli itt ki, de hozzávehetjük mindazt, amit művének főszereplői közül Malebranche-ról, Antoine Arnauld-ról és Pierre Bayle-ről megtudunk. (A kor e nagy jelentőségű alakjaitól mindaddig lényegében semmi sem olvasható magyarul.)

A könyv egyes fejezetei egy-egy kulcsfigurát vonnak be a vitába, a fő témák és problémák így újra és újra felmerülnek, és módosítják, átrajzolják az addig kialakult képet. Már a *Bevezetés* címet viselő első fejezet is, a racionális teológia fogalmának előzetes tisztázása után, egy bizonyos filozófus szerepét vizsgálja. A vita kirobbanásakor már harminc éve halott Descartes-ról van szó, és arról a kérdésről, hogy miért nem beszélhetünk nála filozófia és teológia szisztema-

* ELTE BTK Filozófiai Intézet – L’Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, Budapest, 2006. (*Cogito könyvek*, 2.)

tikus összeegyeztetési kísérletéről (ahogy voltaképpen teodíceáról sem). Az érdekes kérdésre még érdekesebb, a filozófiai elmélkedés és a mindennapi tapasztalat kapcsolatát érintő választ kapunk. Ez a hiány és annak értelmezése mindenesetre Descartes követői között a későbbiekben éles ellentétet szült.

A természet és a kegyelem összekapcsolását célzó program alapművének, Malebranche *Értekezésének* keletkezési körülményeit és fő téziseit ismerteti a könyv második fejezete. Emeljünk ki csak annyit, hogy Malebranche a természet értékmentességét teszi meg kegyelemtana alapjául: ahogy a természeti folyamatok nincsenek tekintettel morális értékekre, úgy Isten irgalma is ingyenes, nem kiérdemelhető. Nem analógiáról van szó: az okkacionalizmus tanítása szerint Isten az egyedüli ok, minden hatás tőle származik. A világ meghatározott (fizikai, pszichikai) állapotai „alkalmával” egy általános törvénynek megfelelően hozza létre az újabb állapotot. A kizárólagos ok és az általánosság már kijelölik az eljövendő viták főbb pontjait.

A következő két fejezet Arnauld ellenvetéseivel és támadásaival, valamint az ezekre adott válaszokkal foglalkozik. Arnauld egyszerre lép fel a természet teologizálásának és a teológia naturalizálásának vádjával. Az előbbinek izgalmas ismeretelméleti aspektusa a malebranche-i „Istenben látás” kritikája (harmadik fejezet). Eszerint az emberi elme csak az isteni értelem segítségével képes külső tárgyakat megjeleníteni. Arnauld álláspontja szerint észleleteink önmagukban reprezentálnak – ezért a ma „direkt realizmusnak” nevezett nézet első megfogalmazójának is tekintik. A kegyelemtan naturalizálása első megközelítésben annak következménye, hogy az említett általános törvények nem tudnak számot adni a csodák, illetve a kegyelmi kiválasztás partikularitásáról (negyedik fejezet). Malebranche kidolgozott elmélete ezt a problémát egyfajta kalkulatív racionalitás formájában próbálja megoldani. Az isteni előrelátásnak két ellentétes szempont – a teremtség gazdagsága és a megvalósítás gazdaságossága – közötti optimális arányt kellett meghatároznia. Az első tökéletességét (például azt, hogy mindenki üdvözüljön) korlátozza a második, amit Arnauld Isten mindenhatósága csorbításának, Malebranche ellenben bölcsessége kifejezőjének tart.

A racionális teológia e kiforrott változatát akár a kegyelemtan matematizálásának is nevezhetnénk. Igazán nem csoda, ha Leibniz tehetsége rokonszenvezik ezzel az elképzeléssel (ötödik fejezet). A döntő módosítás, hogy ő az isteni műbe belefoglalja a létrehozás eszközeit is, vagyis ezek is célok. A leibnizi monaszokat a természet törvénye határozza meg, ami önálló belső erőt kölcsönöz nekik. Ez az – Arnauld elvárásaival összhangban – önálló, nem a „misztikus jámborság” módján teologizált természet ugyanakkor az eleve elrendelt harmónia révén maximálisan igazodik a kegyelem világához.

A könyvet – mint ahogy a tárgyalt diskurzust is – végigkísérik a fizikai és morális rosszal, különösen pedig a kegyelem elosztásában megmutatkozó igazságtalansággal kapcsolatos polémiák. A hatodik, már a racionális teológia felbomlása felé mutató fejezetnek ez a fő témája, Pierre Bayle írásai nyomán. Arnauld hagyományosnak mondható elképzelése szerint a rossz valójában csak látszat: abból ered, hogy Isten céljainak mélysége kifürkészhetetlen előttünk. Malebranche rendszere elismeri a rossz realitását mint az általános törvények olyan következményeit, amelyeket Isten megenged, hiszen kiküszöbölésük csak bonyolultabb,

bölcsességéhez méltatlan törvényekkel volna lehetséges. Szerzőnk megmutatja, hogy Leibniz felfogása e kérdésben – bár megnyilvánulásaiban gyakran Arnauld „esztétizáló” nézetét (a rossz az ismeretlen/harmonikus rend szépségét kiemelő árnyék) látszik osztani, amennyiben a rossz is az optimum-elv révén nyer magyarázatot – mégis inkább a Malebranche-éval rokon. Gyökeres fordulatot jelent azonban Bayle támadása. Ő átveszi ugyan Arnauld tradicionális, antropomorf látásmódját, de oly módon radikalizálja azt, hogy a rossz realitásának premisszájára támaszkodva rendre a szuverén törvényhozó felelősségének kérdését veti fel. Hogy ezzel kikezdhető-e a racionális teológia állásai, az mindenekelőtt a rossz valóságosságán múlik. Schmal Dániel itt arra vállalkozik, hogy Bayle írásai nyomán körvonalazza „egy el nem készült érvelés premisszáit” (238.). A legfontosabb ezek közül bizonyára a lelkiismeret önmagában vett értékének és vele a szubjektív tudatnak a világ objektív reprezentációival szemben hangsúlyozott méltósága. „Bayle szövege – írja a könyv zárómondatában – olyan filozófusi mentalitásról árulkodik, amelyik képes kitartani az antinómia feszültségében anélkül, hogy akár az egyik, akár a másik irányba hajlana.” (265.)

Vitákról lévén szó, nemcsak a szövegek és a történeti kontextus alapos ismeretét, a finom fogalmi megkülönböztetéseket és a világos előadásmódot várjuk a szerzőtől, hogy ne tévedjünk el a gondolatok útvesztőjében, hanem a szokásos tudományos kutatásoknál is inkább: tárgyilagosságot, empátiát, lelkiismeretet. Mindezt megkapjuk Schmal Dánieltől. Aki pedig egyetért vele abban, hogy választott tárgya „a modernitás máig jellemző problémáinak és töréseinek pontosabb megértéséhez is hozzájárulhat” (12.), az egy, az antinómia feszültségében kitartani képes filozófiai mentalitással is találkozni fog. Találhatóbb kifejezés nem is méltathatná munkáját, mint az ELTE Filozófiai Intézete, a Magyar Filozófiai Társaság és a L’Harmattan Kiadó által alapított, 2005-ben elnyert *Cogito*-díj.